

Цуркан-Сайфуліна Ю. В.,
докторка юридичних наук,
професорка кафедри загальнотеоретичної юриспруденції та прав людини
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-3125-4655

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРИМУСОВОГО ВІДЧУЖЕННЯ ТА НЕЛЕГІТИМНОЇ ЕКСПРОПРІАЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНИ

Анотація. У статті проаналізовано історико-правові засади примусового відчуження та нелегітимної експропріації культурних цінностей України в контексті еволюції державної влади, правових режимів і механізмів публічного управління. Дослідження виконано з урахуванням міждисциплінарного підходу, що поєднує правову, історичну та соціокультурну перспективу, завдяки чому культурні цінності розглянуто не лише як об'єкти правової охорони, а як елемент формування національної ідентичності та легітимації державності. У межах роботи здійснено систематизацію основних історичних етапів втрати культурної спадщини, починаючи від ранніх форм її примусової міграції та завершуючи сучасними проявами окупаційного мародерства в умовах збройної агресії. У процесі дослідження визначено ключові чинники, що зумовлювали масштаби та форми відчуження культурних цінностей, зокрема обмеженість або відсутність політико-правової суб'єктності українських територій, домінування імперських і тоталітарних моделей управління, а також використання права як інструменту централізованого контролю. Проаналізовано трансформацію правового статусу культурних об'єктів у різні історичні періоди та здійснено узагальнення управлінських і воєнно-адміністративних практик, що сприяли їх вилученню, переміщенню або знищенню. Особливу увагу приділено взаємозв'язку між характером державної влади та пріоритетами публічних інтересів, які реалізовувалися за рахунок обмеження культурних прав суспільства. У роботі виконано правову оцінку історичних форм експропріації крізь призму сучасного розуміння охорони культурної спадщини, що дало змогу переосмислити їх як порушення фундаментальних принципів збереження культурної ідентичності. Здійснено узагальнення підходів до інтерпретації примусового відчуження культурних цінностей як елементу ширших процесів політичного підпорядкування та культурної асиміляції. Визначено, що сучасний етап характеризується не лише фізичними втратами об'єктів культурної спадщини, а й цілеспрямованим впливом на історичну пам'ять та символічний простір, що актуалізує потребу в подальшому розвитку правових механізмів захисту та повернення українських культурних цінностей. Отримані результати можуть бути використані для поглиблення наукових досліджень у сфері історії права, міжнародного гуманітарного права та формування концептуальних засад реституції культурної спадщини України.

Ключові слова: культурні цінності, культурна спадщина, примусове відчуження, нелегітимна експропріація, історико-правовий аналіз, державна суб'єктність, реституція.

Tsurkan-Saifulina Yu. V. Historical and legal analysis of forced alienation and illegitimate expropriation of cultural values of Ukraine

Abstract. The article analyzes the historical and legal principles of forced alienation and illegitimate expropriation of cultural values of Ukraine in the context of the evolution of state power, legal regimes and mechanisms of public administration. The research was carried out taking into account an interdisciplinary approach combining a legal, historical and socio-cultural perspective, due to which cultural values were considered not only as objects of legal protection, but as an element of the formation of national identity and legitimization of statehood. Within the framework of the work, the main historical stages of the loss of cultural heritage were systematized, starting from the early forms of its forced migration and ending with modern manifestations of occupation looting in conditions of armed aggression. In the process of research, the key

factors determining the scale and forms of alienation of cultural values were determined, in particular, the limited or lack of political and legal subjectivity of Ukrainian territories, the dominance of imperial and totalitarian management models, as well as the use of law as a tool of centralized control. The transformation of the legal status of cultural objects in different historical periods has been analyzed and the management and military-administrative practices that contributed to their removal, relocation or destruction have been summarized. Particular attention is paid to the relationship between the nature of state power and the priorities of public interests, which were realized at the expense of limiting the cultural rights of society. The paper made a legal assessment of historical forms of expropriation through the prism of the modern understanding of cultural heritage protection, which made it possible to rethink them as a violation of the fundamental principles of preserving cultural identity. A generalization of approaches to the interpretation of forced alienation of cultural values as an element of broader processes of political subordination and cultural assimilation is carried out. It was determined that the modern stage is characterized not only by physical losses of cultural heritage objects, but also by a purposeful impact on historical memory and symbolic space, which actualizes the need for further development of legal mechanisms for the protection and return of Ukrainian cultural values. The obtained results can be used to deepen scientific research in the field of legal history, international humanitarian law and the formation of conceptual foundations for the restitution of the cultural heritage of Ukraine.

Key words: *cultural values, cultural heritage, forced alienation, illegitimate expropriation, historical and legal analysis, state subjectivity, restitution.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю комплексного осмислення історико-правових процесів примусового відчуження та нелегітимної експропріації культурних цінностей України як складової тривалих трансформацій державності, права та публічного управління. Культурна спадщина у цьому контексті постає не лише об'єктом правової охорони, а й носієм історичної пам'яті та елементом формування національної ідентичності, втрата або привласнення якого безпосередньо впливає на стійкість правопорядку та легітимність державної влади. Аналіз історичних форм відчуження культурних цінностей дозволяє виявити закономірності взаємозв'язку між обмеженням політико-правової суб'єктності українських територій, домінуванням імперських і тоталітарних моделей правового регулювання та системними порушеннями культурних прав народу, що тривалий час залишалися поза належною правовою оцінкою.

Особливої наукової значущості дослідження набуває в умовах сучасних викликів, пов'язаних із збройною агресією та тимчасовою окупацією частини території України, що супроводжуються цілеспрямованим посяганням на культурні цінності як інструментом культурної асиміляції та викривлення історичної пам'яті. У такій ситуації історико-правовий аналіз попередніх етапів експропріації створює методологічне підґрунтя для переосмислення цих дій крізь призму сучасних

стандартів охорони культурної спадщини, формування обґрунтованих підходів до правової кваліфікації, а також розвитку механізмів захисту й повернення незаконно відчужених культурних цінностей. Актуальність теми також визначається потребою інтеграції національного історико-правового досвіду у ширший міжнародно-правовий дискурс, що сприяє посиленню позицій України у процесах відновлення історичної справедливості та захисту культурних прав Українського народу.

Метою статті є здійснення комплексного історико-правового аналізу процесів примусового відчуження та нелегітимної експропріації культурних цінностей України з метою виявлення їх правової природи, причинно-наслідкових зв'язків із трансформаціями державної влади та формування теоретичних засад для сучасних підходів до захисту і повернення національної культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу. На думку Т.А. Кумеди «Культурні пам'ятки для кожного народу – це невичерпне джерело людської пам'яті, гарантія гідного поступу в майбутньому. Пам'ятки культурної спадщини, до якої б вони категорії не відносилися: місцевого, національного чи всесвітнього значення – є загальнолюдським надбанням, яке створювалося багатьма поколіннями. Відношення до пам'яток історії та культури, їх охорона та збереження – показник цивілізованості кожного суспільства» [1, с. 118]. У контексті державотворчих процесів культурні цінності виступають не лише об'єктом правової охо-

рони, а й фундаментальним чинником легітимації державної влади та утвердження національної ідентичності в правовому полі. Вплив культурного надбання на державу та право проявляється через формування цілісного соціокультурного простору, де правові норми щодо охорони пам'яток стають інструментом захисту суверенітету та історичної неперервності державності. Відсутність належного правового механізму збереження культурної спадщини або її нелегітимна експропріація державою-агресором, зокрема росією, веде до деструкції правосвідомості та послаблення інституційних засад управління, оскільки культурне надбання слугує аксіологічним орієнтиром для розвитку національного законодавства. Таким чином, інтеграція культурних цінностей у правову систему держави трансформує їх із пасивних об'єктів минулого на активні суб'єкти державотворення, що визначають вектори публічного управління та міжнародно-правового визнання країни як цивілізованого учасника світової спільноти.

В аспекті зауваженого, державний захист культурних цінностей на всіх історичних етапах є критично важливим запобіжником проти інституційної деструкції та соціокультурної анексії, оскільки саме в періоди революційних трансформацій і збройної агресії системний правовий контроль мінімізує ризики непоправної втрати національних артефактів як матеріального фундаменту державного суверенітету. Як слушно зауважує А.І. Сушко «У сучасних умовах в культурі, як і в інших сферах суспільного життя, особливо важливим є вироблення оптимальної моделі ефективною державної політики модернізації управління цією сферою в контексті світових стандартів» [2, с. 10].

Дослідження процесів примусового відчуження та нелегітимної експропріації культурних цінностей України потребує комплексного історико-правового аналізу, зорієнтованого не лише на фіксацію фактів утрат, а й на осмислення їх як результату трансформацій державної влади, правових режимів і механізмів публічного управління у різні історичні періоди. Аналіз окреслених етапів доцільно здійснювати крізь призму еволюції державності та права, з урахуванням рівня правосуб'єктності

українських політико-територіальних утворень, характеру джерел права, домінуючих моделей легітимації влади й співвідношення публічних та приватних інтересів у сфері охорони культурної спадщини. Такий підхід дає змогу виявити причинно-наслідковий зв'язок між відсутністю або обмеженістю власних державних інституцій, імперськими та тоталітарними формами правового регулювання, воєнно-адміністративними практиками і масштабними втратами культурних цінностей, а також простежити, яким чином зміна міжнародно-правових стандартів і відновлення державного суверенітету України зумовлюють переосмислення історичних форм експропріації як порушень права та формують сучасні підходи до захисту, кримінально-правової оцінки і реституції національної культурної спадщини. Отже, аналіз історичних етапів примусового відчуження та нелегітимної експропріації культурних цінностей України відображає лінійний алгоритм дослідження кожного історичного етапу, який включає наступні аспекти: визначення політико-правового статусу українських територій та рівня їхньої суб'єктності; аналіз тогочасного законодавства, що санкціонувало відчуження або зміну статусу культурних цінностей; реконструкція управлінських механізмів та воєнно-адміністративних практик вилучення об'єктів; типологія форм відчуження через призму співвідношення публічних інтересів держави та прав власників культурних цінностей; виявлення зв'язку між імперською/тоталітарною моделлю правління та обсягом фактичних втрат культурних цінностей; правова оцінка дій відповідно до еволюції міжнародних стандартів охорони спадщини; формування правової аргументації для подальшої реституції та відновлення справедливості історичної справедливості.

Загалом, процеси примусового відчуження, нелегітимної експропріації та мирної міграції українських культурних цінностей беруть свій початок ще з часів Київської Русі, коли внаслідок міжусобних воєн, іноземних навал, а також через міждинастичні шлюби та релігійні зв'язки, унікальні артефакти, книжкові пам'ятки та церковне начиння почали масово вивозитися за межі українських земель. Серед

таких культурних цінностей зауваженого періоду, які були втрачені з різних причин, можна відмітити наступні: ікона Вишгородської Божої матері (вивезена до с. Боголюбово у 1155 р., в результаті нападу Андрія Боголюбського на Вишгород), Реймське Євангеліє XI–XII ст. (вивезено до Франції, як частина посагу доньки Ярослава Мудрого Анни), Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр. (вивезене до Москви у 1701р.), Київський Псалтир 1397 р. (подаровано А. Глембицьким Микільській православної церкві у Вільні у 1518р.), ікона «Микола Зарайський із житієм» (вивезена до Москви у 1300-х рр. боярином Протасієм) та ін. [3, с. 171-172].

У XX–XXI ст. примусове відчуження та нелегітимна експропріація культурних цінностей України постають як тривалий і багатозначний історико-правовий процес, зумовлений сукупністю воєнно-політичних чинників, зміною державних і квазідержавних режимів, а також асиметричними міждержавними відносинами з колишніми колоніальними метрополіями, у межах яких відбувалося системне вилучення, переміщення та неповернення об'єктів культурної спадщини Українського народу, що істотно вплинуло на формування національного культурного простору та сучасні реституційні практики України. Умовно, за вказаний період можна виділити наступні етапи примусового відчуження та нелегітимної експропріації українських культурних цінностей:

Етап перший – період воєнної та революційної дестабілізації (1914–1921 рр.) характеризується хаотичним, але масштабним переміщенням культурних цінностей в умовах Першої світової війни та боротьби за українську державність. Основний зміст етапу полягає у переході від імперської моделі централізації пам'яток з боку російської імперії, Німеччини та Австро-Угорщини, до спроб України заявити про своє суб'єктивне право на культурну спадщину. Нелегітимність відчуження тут проявлялася через «військову необхідність» та евакуаційні заходи російської армії, які супроводжувалися вивезенням церковних реліквій і архівних фондів до Москви і Петрограда. Зокрема, в даний період Україна втратила давню кам'яну

плиту з нерозшифрованим надписом зі стіни церкви св. Василя (вивезена під час Першої світової війни до Хорватії), майно Почаївської лаври (у 1915 р. розграбовано австро-угорськими військами), меморіальний комплекс на «Козацьких могилах» та церкву-пам'ятку св. Георгія Переможця 1914 р. (розграбовано та зруйновано австро-угорськими військами), Богородчанський іконостас з церкви Пресвятої Трійці м. Богородчани авторства Й. Кондзелевича XVII ст. (вивезено до Відня у 1916 р.), меморіальні предмети діячів національної культури, іконописні пам'ятки, документальну писемну спадщину, художні твори, фонди нумізматики, археологічні матеріали та об'єкти скарбового походження з території Буковини та Галичини – наприклад, музей Львівської Ставропії з бібліотекою (вивезено до Росії в результаті цілеспрямованої діяльності російських експертів з пошуку і оцінки культурних цінностей) [1, с. 199-201] та ін.

Етап другий – інституціоналізація державної експропріації (1920-ті – 1930-ті роки) відзначається переходом від воєнного грабунку українських культурних цінностей до системної, юридично оформленої тоталітарною радянською владою політики їх вилучення. Примусове вилучення культурних цінностей в Україні у 1920-1930-х рр. мало системний, насильницький і цілеспрямований характер та здійснювалося в межах загальнодержавних кампаній радянської влади, спрямованих на економічну експлуатацію й ідеологічне підпорядкування українського суспільства. Воно охоплювало приватні колекції, музейні фонди, а також церковні й монастирські реліквії, вилучення яких проводилося під тиском репресивного апарату, із застосуванням збройної сили, погроз, арештів і взяття заручників, нерідко з грубим порушенням чинного законодавства про охорону пам'яток. Основними механізмами цих процесів стали декрети про націоналізацію приватних і релігійних збірок, а також діяльність спеціальних комісій з вилучення цінностей для їх подальшого продажу за кордон через структури «Держторгу». Характерною особливістю стало адміністративне переміщення культурних об'єктів до музеїв Росії під приводом «централізації музейного фонду» або

організації тимчасових виставок, що з часом перетворилося на практику їх перманентного неповернення. Значна частина вилучених предметів (зокрема, ікони, коштовні оклади, культові речі, археологічні та мистецькі пам'ятки) була вивезена за межі України, передана до центральних сховищ рсфрр або реалізована на зовнішньоіноземних ринках, що призвело до непоправних втрат української культурної спадщини та дає підстави розглядати цей період як добу наймасштабнішого внутрішнього пограбування України в межах єдиного політичного простору срср. Зокрема, було вивезено з України такі культурні цінності, як золота митра митрополита Гедеона, коштовне перо з шапки Б. Хмельницького, потир до ризниці Софійського собору, золотий напрестольний хрест подарунок Б. Хмельницького Києво-Печерській лаврі, бандуру гетьмана І. Мазепи, рідкісні монети-срібники доби київського князя Володимира XI ст. [1, с. 280-281, 289] та ін.

Етап третій – глобальне воєнне пограбування та евакуаційні втрати культурних цінностей у період Другої світової війни (1939-1945 рр.). Період Другої світової війни став одним із найтрагічніших етапів в історії української культурної спадщини, оскільки саме тоді відбулося масове фізичне переміщення культурних цінностей за межі України та їх значною мірою безповоротна втрата. Напередодні війни стан культурних об'єктів визначався попередньою радянською політикою централізації й націоналізації, що істотно послабило можливості музейних і пам'яткоохоронних установ забезпечити належне збереження фондів в умовах воєнної загрози. З початком бойових дій радянська влада здійснила масштабну евакуацію музейних, архівних і бібліотечних зібрань у тиллові райони СРСР, яка формально мала захисний характер, але на практиці часто перетворювалася на примусове відчуження, оскільки значна частина евакуйованих цінностей після війни не була повернута до України. Водночас на окупованій території відбувалося системне нацистське пограбування українських культурних цінностей, організоване спеціальними структурами, поряд із мародерством, руйнуванням пам'яток унаслідок бойових

дій та вимушеним вивезенням цінностей у процесі еміграції діячів науки й культури. Зокрема, у роки Другої світової війни Україна зазнала значних і часто безповоротних втрат культурних цінностей, що охопили основні сфери матеріальної та духовної спадщини. Наприклад, значних втрат зазнали археологічні колекції, пам'ятки античних центрів Північного Причорномор'я та скіфські знахідки, що були вивезені або зникли в умовах окупації та мародерства. Серйозно постраждали бібліотечні й архівні фонди – стародруки, рукописи, літописи, наукові архіви та приватні зібрання діячів культури, частина яких була знищена або розпорошена. Окрему категорію втрат становлять сакральні пам'ятки – ікони, іконостаси, богослужбові предмети та церковні реліквії, зруйновані під час бойових дій або вивезені окупантами. Сукупність цих втрат свідчить про масштабне руйнування культурного потенціалу України в роки війни та тривалі негативні наслідки для збереження національної спадщини [1, с. 560-561].

Етап четвертий – повоєнна реституція та геополітичне маніпулювання (1945 рік – кінець 1980-х рр.) характеризувався суперечливим поєднанням міжнародно-правових декларацій щодо повернення культурних цінностей, переміщених унаслідок Другої світової війни, та практики їх вибіркового застосування в умовах радянської політичної системи. Після війни сформувалися основні міжнародні засади реституції, закріплені у міждержавних угодах і рішеннях союзницьких органів, однак участь України в цих процесах була обмеженою через відсутність власної зовнішньополітичної суб'єктності та підпорядкованість союзному центру. Перші спроби розшуку й повернення українських культурних цінностей у 1945-1948 рр. відбувалися в межах загальноєвропейської реституції, але мали фрагментарний характер і не призвели до системного відновлення втрачених колекцій українських культурних цінностей. Натомість повоєнна практика срср передбачала подальше перерозподілення культурних об'єктів відповідно до геополітичних інтересів, зокрема передачу архівно-бібліотечних фондів, предметів старовини й мистецтва з України до Польщі та інших

соціалістичних країн. Упродовж другої половини ХХ ст. пошуки та повернення українських культурних цінностей здійснювалися в умовах жорсткого ідеологічного контролю, що унеможливило публічне осмислення масштабів утрат і водночас супроводжувалося легітимацією концепції «трофеїв війни», відповідно до якої переміщення культурних цінностей інших держав на територію УРСР розглядалося як форма компенсації. У підсумку цей етап закріпив структурну асиметрію повоєнної реституції, за якої Україна виступала радше об'єктом геополітичних рішень, ніж повноправним суб'єктом процесів повернення власної культурної спадщини.

Етап п'ятий – сучасна збройна агресія та окупаційне мародерство (2014 р. – дотепер) характеризується цілеспрямованим і системним посяганням на культурні цінності України в умовах збройної агресії та тимчасової окупації окремих територій, що з 2014 р. і до сьогодні проявляється у незаконному вилученні, знищенні та вивезенні музейних колекцій, архівних матеріалів, бібліотечних фондів, пам'яток історії, археології, архітектури та сакрального мистецтва, які становлять невід'ємну частину національної ідентичності Українського народу. При цьому такі дії супроводжуються навмисним ігноруванням міжнародно-правових норм щодо захисту культурної спадщини під час збройних конфліктів, використовуються як засіб культурної асиміляції та історичного викривлення, а також набувають ознак воєнних злочинів, що зумовлює підвищену актуальність кримінально-правової оцінки, міжнародного переслідування винних осіб та відновлення справедливості шляхом повернення незаконно привласнених культурних цінностей. Зокрема, протягом воєнних дій окупаційними військами було здійснено акти вандалізму та фізичного знищення архітектурних пам'яток загальнонаціонального значення, зокрема Маріупольського драматичного театру, Іванківського історико-краєзнавчого музею та Національного літературно-меморіального музею Григорія Сковороди, що супроводжувалося мінуванням заповідних територій, таких як Кам'яна Могила. Паралельно із фізичною руйнацією спостерігається організоване

мародерство, у межах якого з херсонських та новокаховських музейних установ, наукових бібліотек і приватних галерей було вивезено безцінні колекції іконопису XVII-XX ст., а також оригінальні полотна видатних майстрів, серед яких Архип Куїнджі, Іван Айвазовський, Микола Деревус та Тетяна Яблонська. Додаткової шкоди культурному ландшафту завдало затоплення унікальних об'єктів в результаті підриву Каховської ГЕ, зокрема будинку-музею Поліни Райко, садиби Остапа Вишні та середньовічних археологічних локацій, що призвело до незворотної втрати автентичних артефактів та руйнації цілісності історичної пам'яті українського народу [4, с. 47].

Враховуючи обмежений обсяг даного дослідження, подальший аналіз на основі лінійного алгоритму визначеного нами вище зосередимо на етапі інституціоналізації державної експропріації 1920-1930-х рр. як найбільш показовому з точки зору взаємозв'язку між трансформацією державної влади, правових механізмів та масштабними втратами культурних цінностей України. Так, у межах етапу інституціоналізації державної експропріації 1920-1930-х рр. примусове відчуження культурних цінностей України постає як наслідок утвердження тоталітарної радянської держави та трансформації права в інструмент політичного й економічного контролю, зокрема, в червні 1919 р. було проголошено «воєнно-політичний союз радянських республік» на території колишньої російської імперії під владою більшовиків. Українські території в цей період мали формально визначений, але фактично обмежений політико-правовий статус союзної республіки (проголошена у 1919 р. Українська Соціалістична Радянська Республіка), позбавленої реальної суб'єктності у сфері розпорядження власною культурною спадщиною, що зумовлювало повну залежність культурної політики від рішень союзного центру. Чинне законодавство, оформлене у вигляді декретів про націоналізацію та вилучення церковних і приватних цінностей, створювало квазі-правову основу для зміни правового режиму культурних об'єктів, переводячи їх із сфери приватної, церковної або місцевої власності до виключної компетенції держави (напри-

клад, такі НПА як: декрет РНК РСФСР від 05.10.1918 р. «Про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва і старовини, що перебувають у володінні приватних осіб, товариств та установ», декрет РНК УСРР «Про націоналізацію Київського міського музею та київських музейних збірок В.Н. Ханенка і О.Г. Гансена» [3, с. 266-267] та ін.). Реалізація цих норм відбувалася через адміністративно-командні та воєнно-репресивні механізми, що поєднували формально правові процедури з насильницькими практиками, унаслідок чого культурні цінності вилучалися не як об'єкти охорони, а як ресурс для фінансування індустріалізації, ідеологічної уніфікації та міжнародної торгівлі. Така модель відчуження ґрунтувалася на абсолютному пріоритеті публічних інтересів радянської держави, які тлумачилися поза межами прав власників і культурних прав народу, що призвело до масштабних і системних утрат української культурної спадщини.

На думку зауважує С. Кот дослідження процесів примусового відчуження культурних цінностей з території України у 20–30-х рр. ХХ ст. дає змогу виокремити три ключові напрямки масштабних втрат національного надбання, що здійснювалися через системні інструменти радянського державно-правового апарату: 1) ініційовані вищим партійним керівництвом СРСР масові кампанії з насильницького вилучення предметів культури з церковних установ, музеїв, архівів та приватних зібрань задля їх реалізації на міжнародних аукціонах, що супроводжувалося масовим вивезенням цінностей до Росії для подальшого перерозподілу та залишення значної їх частини в російських музейних фондах; 2) адміністративне переміщення об'єктів спадщини та архівних фондів за директивними наказами всесоюзних органів влади, що фактично легалізувало безповоротне відчуження українських пам'яток особливого значення на користь російських установ; 3) прихована експропріація культурних цінностей, які передавалися до музейних центрів на території Росії в межах тимчасового експонування або реставрації, проте, всупереч правовим зобов'язанням, не були повернуті законним власникам в Україну,

ставши об'єктом нелегітимного привласнення [1, с. 371-372]. У контексті подальшої еволюції міжнародних стандартів охорони культурних цінностей зазначені дії набувають ознак нелегітимної експропріації, оскільки здійснювалися без згоди суспільства, без належних правових гарантій і з порушенням принципу збереження культурної ідентичності, що формує підґрунтя для сучасної правової аргументації щодо реституції та відновлення історичної справедливості в сфері культурних прав Українського народу.

Висновки. Примусове відчуження та нелегітимне привласнення культурних цінностей України постає як тривалий і структурно зумовлений процес, тісно пов'язаний із змінами політико-правового статусу українських земель, характером державної влади та домінуючими моделями правового регулювання. Втрата або обмеження державної суб'єктності українських земель щоразу створювали умови для підпорядкування культурної спадщини зовнішнім або надцентралізованим владним інтересам, у межах яких культурні об'єкти розглядалися не як носії історичної пам'яті та ідентичності, а як ресурс політичного впливу, ідеологічної уніфікації чи економічної вигоди. Імперські, тоталітарні та окупаційні режими формували нормативні і адміністративні механізми, які легалізували або маскували насильницьке вилучення культурних цінностей, що призводило до системних і часто безповоротних утрат національного культурного надбання.

Історико-правова ретроспектива засвідчує, що масштаби експропріації українських культурних цінностей прямо корелювали з поєднанням воєнно-адміністративних практик і квазіправових конструкцій, спрямованих на зміну правового режиму культурних об'єктів без урахування культурних прав народу та принципу збереження історичної безперервності державності. Особливо показовим у цьому контексті є період інституціоналізованої державної експропріації, коли право втратило охоронну функцію й трансформувалося в інструмент примусу, а пріоритет публічних інтересів тлумачився відокремлено від цінності української культурної ідентичності. Подальша еволюція міжнародних стандартів

охорони культурної спадщини дозволяє кваліфікувати такі практики як порушення фундаментальних засад культурних прав і створює підґрунтя для сучасних реституційних вимог України. У сукупності це підтверджує,

що захист і повернення культурних цінностей є не лише питанням збереження матеріальних об'єктів, а й складовою відновлення історичної справедливості, правової пам'яті та повноцінної державної суб'єктності України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кумеда Т.А. Культурні цінності та їх охорона у вітчизняному і міжнародному праві. Філософські та методологічні проблеми права. Науковий журнал. 2011. С. 118 – 127. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e24fd211-d325-4c3e-8a12-eafe76fb946a/content> (дата звернення: 03.01.26)
2. Сушко А.І. Політика держави і формування культури громадянського суспільства: вибір стратегії. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Алєнін [та ін.]; МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 43. С. 10 – 15. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/43_2011/4.pdf (дата звернення: 05.01.26)
3. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.
4. Гавловська А.О., Томіліна Ю.Є. До питання відшкодування шкоди, завданої культурним цінностям у ході російсько-української війни. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*: зб. наук. праць / гол. ред. Стратонов В.М. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 6. С. 36-42 DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2023-6-7>. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/410/375> (дата звернення: 08.01.26)

Дата першого надходження статті до видання: 08.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026